

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.3.10

Nadiia StoberskaORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4429-9908>*Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine*

POLISH LAND OWNING IN RIGHT-BANK AREAS OF UKRAINE: EVOLUTION OF THE UKRAINIAN-RUSSIAN SCIENTIFIC PARADIGM

Надія Стоберська*Донецький національний університет імені Василя Стуса, Україна*

ПОЛЬСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНИХ ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ: ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ НАУКОВОЇ ПАРАДИГМИ

The article deals with the study of the accumulated scientific knowledge about Polish land tenure on Ukrainian lands, depicted in the Ukrainian-Russian research space. It shows that the fluctuating interest in the problem has lasted since the end of the 19th century. Pre-revolutionary authors mentioned Polish land tenure in the context of aristocratic landownership of imperial Russia. In Soviet historiography, the problem of Polish land tenure was presented in the context of the history of the class struggle in the agricultural sector. It is modern scholars who have succeeded in the specific study of Polish land tenure, although the Ukrainian research tradition was established in the 19th century by V. Antonovich and M. Hrushevsky. The greatest achievements include research into changes in Polish land tenure in the Right-Bank provinces; the impact of the uprisings in 1830–1831, 1863–1864 and the repressive policy of the imperial government on the Polish land tenure; the foundation of large enterprises and the development of trade in Polish estates; the personalities of Polish figures.

Keywords: Polish land tenure, estates, magnate, Right-Bank Ukraine, historiography, scientific paradigm.

В історії українського Правобережжя за ранньомодерної та модерної доби значну роль відгравала польська присутність, економічним підґрунтям якої виступала земля. Непрості переплетіння доль корінних українців і прийшлих поляків протягом кількох століть вписуються у трикутник: українські землі – польські землевласники – російська імперська влада. До історичного трикутника додається історіографічний: польське землеволодіння – українські дослідники – російські науковці. Дослідницький інтерес становить з'ясування еволюції поглядів українських і російських істориків на польську присутність у правобережних землях.

Історія вивчення польського землеволодіння на Правобережній Україні вже стала об'єктом уваги сучасних науковців, які зверталися до неї у контексті власних дослідницьких інтересів. Відповідний історіографічний сюжет у рамках вивчення поміщицького господарства виокремила Н. Темірова, охарактеризувавши його дореволюційний, радянський та сучасний етапи¹. С. Борисевич зосередився на історіографії законодавчого регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні в XIX ст.² Щодо землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України, А. Криськов відстежив три світоглядні течії: ліберальну, консервативну, радикальну³. Л. Горенко,

¹ Темірова, Н.Р. (2013). *Поміщики на Україні в 1861-1917 рр.: соціальна-економічна еволюція*. Донецьк: ДонНУ, 319.

² Борисевич, С. О. (2007). *Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886)*. Київ, 422.

³ Криськов, А. (2014). *Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XIII ст.-початку XX ст.* Тернопіль: Астон, 324.

І. Кривошея, О. Лобко та інші автори подали історіографічний огляд різних аспектів великого землеволодіння польського походження на Правобережній Україні в ХІХ – на початку ХХ ст.¹. В цілому науковці продемонстрували інтерес до процесу нагромадження знання про польське землеволодіння на Правобережжі, проте він є ситуативним. Тому дана стаття має на меті дослідження змін наукової парадигми щодо польського землеволодіння у правобережних губерніях протягом ХІХ – початку ХХІ ст. До уваги взяті здобутки українських і російських дослідників, які працювали в імперському, радянському, сучасному середовищі. Розвідка ґрунтується на аналізі праць, дотичних до означеної проблеми, здійснених трьома поколіннями науковців, кожному з яких притаманні певні тематичні орієнтири, методологічний простір, коло доступних джерел. Вивчення польського землеволодіння відбувалося у три етапи: дореволюційний (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.); радянський (20-ті – 80-ті рр. ХХ ст.); сучасний (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.).

Увага дореволюційних дослідників, насамперед зосереджувалася на вивченні аграрного питання у Російській імперії, складовою якого виступало велике землеволодіння. Представники цього покоління інтелектуалів – науковці, статистики, економісти, очевидці подій – намагалися з'ясувати причини кризового стану традиційного поміщицького господарства, привертаючи увагу і до землеволодіння польського походження. У цьому контексті предметне дослідження законодавчого регулювання земельних відносин на Правобережній Україні здійснив І. Рудченко. Автор розглядав їх через призму боротьби російських і польських власників. За його спостереженням, у правобережних губерніях російське землеволодіння, зосереджене в руках дворянства, потопало у великій кількості польських землеволодінців. Автор показав становище польського землеволодіння після повстання 1863 р., в результаті якого російське керівництво застосувало заходи до зменшення польських маєтностей².

Критичне ставлення до польської шляхти як поневолювача українського селянства у творі «Моя сповідь» виклав В. Антонович. Автор у загальних рисах окреслив процес покріпачення українського селянства польською шляхтою та наголосив на існуванні двох шляхів вирішення «польського питання»: полюбити український народ або ж переселитися на польську територію³. Витоки польського землеволодіння прослідкував М. Грушевський. Автор зазначив, що польська шляхта, яка володіла землями на правах абсолютної власності, бере свій початок за литовської доби. Поступово на зміну дрібному польсько-шляхетському землеволодінню прийшли магнатські латифундії⁴. Основні причини занепаду дворянського землеволодіння визначив О. Антонович, зокрема відсутність досвіду у підприємницькій діяльності; низькі ціни на робочі руки через екстенсивність поміщицьких господарств, що призводило до втрати інтересу селян до якісного виконання своїх обов'язків; падіння цін на хліб на світовому ринку. Вирішення цієї проблеми автор вбачав у зміцненні сільської общини та посилення контролю над нею з боку дворян⁵.

Вивчаючи законодавчі акти, щодо прав польських магнатів, В. Садовський простежив процес їх звуження та розширення російського землеволодіння в українських землях. На його думку, обмежувальна політика щодо польських землевласників не надто стимулювало російське дворянство до створення своїх господарств на Правобережжі⁶. Т. Осадчий, опрацювавши великий масив статистичного матеріалу, відзначив переважання польського землеволодіння у Південно-Західному краї Російської імперії⁷. У фундаментальному дослідженні економіста В. Святловського «Мобілізація земельної собственности в России (1861–1908 г.)» на основі аналізу земельних переписів 1877, 1887, 1905 рр. відображено динаміку земельної власності в Росії, зокрема і

¹ Горенко, Л. М. (2018). Проблематика історіографічного огляду питань поміщицького землеволодіння на Правобережній Україні в ХІХ-на початку ХХ ст. *Гуманітарний вісник. Історичні науки*, 28, 12, 73-83; Кривошея, І. І. (2013). *Польські аристократи Потоцькі в соціально-економічному житті підросійської України (кінець ХVІІІ-початок ХХ століття)*. Умань, 400; Лобко, О. А. (2008). Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ: НУ «Кієво-Могилянська академія», 20.

² Рудченко, І. (1882). *Записка о землевладении в Юго-Западном крае*. Київ, 180.

³ Антонович, В. Б. (1995). *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ: Либідь, 78-90.

⁴ Грушевський, М. С. (1994). *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, 11 (12), 5, 704.

⁵ Антонович, А. І. (1898). *Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России*. Москва, 31-33.

⁶ Садовський В. (1913). Русское землевладение въ Правобережной Украине. *Украинская жизнь*. Москва, 1, 45-58.

⁷ Осадчий, Т. І. (1899). *Земля и земледельцы в Юго-Западном крае: на Украине, Подолии, Волыни. Опыт статистико-экономического исследования*. Київ, 132.

в Правобережній Україні. Зокрема, автор показав, що протягом 1877–1905 рр. частка дворянського землеволодіння у приватновласницькому зменшилася з 78 % до 52 %¹.

Загалом, польське землеволодіння було об'єктом дослідження лише частини дореволюційних авторів, які вивчали колонізаційні процеси, обмежувальні заходи російського уряду щодо польського елемента, статистичні дані, що підтверджують переважання саме польського землеволодіння на противагу російському.

Радянський етап в історії вивчення польського землеволодіння позначився радикальною зміною парадигми, а разом з нею – й тематики досліджень. Якщо у перше пореволюційне десятиліття історія землеволодіння, зокрема польського, в українських землях ще опрацьовувалася, хоча й перебувала під усе помітнішим впливом марксистської методології, то від початку 1930-х рр. інтерес до неї було зведено нанівець. Серед праць міжвоєнної доби привертає увагу розвідка О. Степанишиної, яка на прикладі маєтків Браницьких у Київській Губернії, показала еволюцію польського землеволодіння. Авторка показала основні причини втрати суцільності земель великими землевласниками. Вона показала складні процеси навколо польського землеволодіння, зокрема російську обмежувальну політику з метою зменшення польського впливу².

Лише з кінця 1950-х рр. до сфери інтересів істориків повернулася тема великого землеволодіння, що, передусім, зумовлювалося лібералізацією суспільно-політичного простору в СРСР. Наукова доцільність спонукала дослідників паралельно з селянством і селянським господарством вивчати поміщицтво та його маєтності. Помітний імпульс розвитку цього напрямку дав А. Анфімов, який у контексті опрацювання аграрних відносин у європейській частині Російської імперії дійшов висновку, що у Росії панувала відробіткова система та напівкріпосні порядки³. Показавши особливості великого поміщицького землеволодіння в різних регіонах імперії, великі економії правобережних губерній дослідник відніс до таких, що мали високий рівень капіталістичної еволюції⁴. Спираючись на статистику землеволодіння 1905 р., Л. Мінарик виявила майже всіх власників великих землеволодінь та охарактеризувала господарства окремих власників⁵. На початку 1980-х рр. до проблеми соціально-економічної еволюції поміщицтва звернувся І. Ковальченко. Автор на чолі дослідницького колективу із застосуванням математичних методів вивчив широке коло питань аграрної історії, зокрема соціально-економічний устрій поміщицького господарства, розвиток товарно-грошових відносин, виробничо-технічний рівень поміщицького та селянського господарства та аграрний ринок⁶. І. Ковальченко, як і А. Анфімов господарства польського походження у Правобережній Україні характеризував як найбільш стійкі, чому сприяли великі їх розміри, відлагоджена система управління, виразна орієнтація на ринок. Аналізуючи аграрний ринок, автор зауважує, що головними продавцями землі були дворяни, які збували великі наділи⁷.

Радянські російські науковці у другій половині ХХ ст. чималу увагу приділяли вивченню реформи 1861 р. та її впливу на соціально-економічний розвиток. Н. Дружинін надав характеристику аграрних реформ 1860-х рр., порівняв селянське землеволодіння з поміщицьким у Росії та її губерніях. Він відзначив співпадіння поділу за національною та соціальною ознаками в українських землях, де великі землевласники були поляками, а селяни – кріпаками⁸. С. Дубровський досліджуючи імперську Росію, помітив, що капіталістичні господарства були розташовані у Волинській, Подільській та Київських губерніях⁹. А. Корелін, досліджуючи пореформене дворянство, спостерігав зміни у польському землеволодінні, які відбувалися після повстання 1863–1864 рр.¹⁰

¹ Святловский В. (1911). *Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908)*. СПб, 158.

² Степанишина, О. (1930). *Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві*, 3, 117-232.

³ Анфимов, А. М. (1969). *Крупное помещичье хозяйство в Европейской России (конец XIX-начало XX)*. Москва: Наука, 395.

⁴ Анфимов, А. М. (1980). *Крестьянское хозяйство в Европейской России 1881-1904*. Москва: Наука.

⁵ Мінарик, Л. П. (1971). *Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX-начала XX вв.* Москва: Наука, 144.

⁶ Ковальченко, И. Д. (1973). *Аграрный рынок и характер аграрного строя Европейской России в конце XX – начале XX века. История СССР*, 2, 43.

⁷ Ковальченко, И. Д. Милов Л. В. (1974). *Всероссийский аграрный рынок XVIII-XX вв.* Москва, 412.

⁸ Дружинин, Н. (1978). *Русская деревня на переломе. 1861-1880 гг.* Москва: Наука, 287; Дружинин, Н. М. (1972). *Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. Исторические записки*, 89, Москва: Наука, 187-230.

⁹ Дубровський, С. М. (1985). *Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма.* Москва: Наука, 398.

¹⁰ Корелин, А. П. (1979). *Дворянство дореформенной России 1861-1904 гг.* Москва: Наука, 304.

Проблеми землеволодіння в українських губерніях пореформеної доби досліджували і науковці УРСР – Л. Іванов, В. Теплицький, П. Теличук. Так, Л. Іванов і В. Теплицький, аналізуючи поміщицьке землеволодіння в Україні на зламі XIX–XX ст., показали його латифундійний характер і відзначили найбільшу їх концентрацію у правобережних губерніях, де польське землеволодіння посідало міцні позиції¹. П. Теличук, розглядаючи економічні передумови аграрної революції, зауважив, що в українських губерніях капіталістичні відносини розвивалися, насамперед у поміщицьких господарствах². Хоча і зберігалися залишки кріпосництва, оскільки лише частина маєтків змогли пристосуватися до нових умов ведення господарства, серед яких чимало було й польського походження.

Спеціальне дослідження магнатського господарства у Правобережній Україні у другій половині ХУІІІ ст. належить В. Маркіній. Нею запроваджено до наукового обігу документи князів Чарторийських, Сангушків, Жевуських, Вороничів, що зберігаються в архівосховищах Києва, Львова, Санкт-Петербурга, Кракова, Варшави. Авторка дослідила землеволодіння, стан поміщицьких господарств, зв'язок магнатського господарства з ринком та його зміни. Магнатський маєток складався з поміщицького господарства та господарства залежних селян і виступав основою феодального устрою в краї. Відповідно до радянського канону авторка зробила акцент на класовому протистоянні селян проти магнатів³. Класову боротьбу в українському селі у другій половині XIX ст. досліджував М. Лещенко. Автор зауважив, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у Київській, Подільській та Волинській губерніях переважна більшість земель перебувала у власності поміщиків, які позиціонувалися винятково як соціальні антиподи останніх⁴.

Загалом радянські історики розглядали польське землеволодіння в рамках аграрного питання та розгортання класового протистояння на селі. Проте їм вдалося опанувати доволі широку джерельну базу, на що у своїх дослідженнях спиратимуться науковці наступного покоління, доби незалежності.

Сучасний етап, який триває від початку 1990-х рр., виявився найбільш плідним в опрацьованні історії польського землеволодіння на теренах України. Цьому прислужилися нова суспільно-політична ситуація, розширення кола джерел, встановлення контактів із зарубіжними дослідниками, оновлення методології дослідження, що кардинально змінило можливості дослідників польського землеволодіння.

Н. Яковенко, вивчаючи українську шляхту з кінця XIV – до середини XVII ст., не оминула польське землеволодіння. Вона зазначила, що формальним відліком проникнення польського землеволодіння є 1569 р.⁵ Серед прийшлих землевласників, які почали з'являтися на межі XVI–XVII ст., переважали магнати польського походження. Авторка виділила три основні шляхи виникнення латифундій польських магнатів: завдяки королівським наданням; як наслідок шлюбних контактів; через встановлення адміністративного контролю над Брацлавщиною і Південною Київщиною. Н. Яковенко зазначила, що найбільш важливу роль у поширенні польського землеволодіння відігравали шлюбні зв'язки, які стали постійним явищем, а також скуповування маєтків дрібного та середнього місцевого панства. Поступово українські маєтки переходили до рук польських панів на тлі згасання місцевих князівських родів і формувалися великі польські латифундії (Замойських, Любомирських, Островських). Авторка відзначила, що до середини XVII ст. польські латифундії переважно зосереджувалися на Волині та північній і центральній Київщині. Під контроль польських магнатів потрапляли переважно уряди порубіжної Київщини і Брацлавщини. На відміну від більшості українських істориків Н. Яковенко вважає, що наступ польського землеволодіння не був всеохопним, але у свідомості українців з королів'ятами-поляками пов'язувалися всі зміни на гірше⁶.

¹ Іванов, Л. М. (1957). Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг.

Исторические записки, 60, 176-214; Теплицький, В. П. (1959). *Реформа 1861 р. Аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX)*. Київ: Вид-во Академія наук Української РСР, 308.

² Теличук, П. П. (1973). *Економічні основи аграрної революції на Україні*. Київ: КГУ, 189.

³ Маркіна, В. А. (1961). *Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие)*. Киев: Изд-во Киев. ун-та, 4, 30.

⁴ Лещенко, М. Н. (1970). *Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.)*. Київ: Наукова думка, 206.

⁵ Яковенко, Н. (2008). *Українська шляхта з кінця XIV-до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. Київ: Критика, 229.

⁶ Яковенко, Н. (2008). *Українська шляхта з кінця XIV-до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. Київ: Критика, 231, 237, 242.

Вивченню історії польського землеволодіння на Правобережній Україні сприяли дослідження французького історика Д. Бовуа. У працях, які він назвав «малою українською трилогією» – «Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах», «Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 рр.», «Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами» (1831–1863) – показаний антагонізм у трикутнику Росія – Україна – Польща або влада – селяни – шляхта¹. Простежено боротьбу між російською владою і польськими панами за землю в Україні. На його думку, головне завдання польських землевласників полягало у «простому виживанні і збереженні свого способу життя»². Для обох сторін земля була символом влади та нав'язливою ідеєю її захоплення. Д. Бовуа показав трагічну долю українського селянина через жагу збагачення польських панів. Водночас він простежив обмежувальні заходи Російської імперії щодо послаблення польського впливу на Правобережній Україні.

Серед резонансних напрямів вивчення історії польського землеволодіння – його соціально-економічні трансформації протягом «довгого» ХІХ ст. С. Борисевич³ та А. Криськов⁴ показали суттєві зміни в аграрних відносинах регіону, пов'язані із законодавчим обмеженням польської присутності, що призвело до зміцнення російського впливу в поземельних відносинах краю, демагнатизації великого польського землеволодіння. І. Кривошея проаналізував процес доведення поляками станової «шляхетності»⁵.

Н. Темірова простежила соціально-економічну еволюцію поміщицтва, зокрема польського походження. Авторка показала, що формування поміщицтва пов'язане з певним регіоном, зокрема на Лівобережжі існувало – землеволодіння нащадків козацької старшини, на Півдні – російське та іноземне, і на Правобережжі – польське. Як висновок, авторка зауважила, що незважаючи на насильне насадження російського і економічний тиск на польське землеволодіння, у правобережних губерніях воно залишалося домінуючим. Як зазначила, дослідниця на передодні Першої світової війни, польські землевласники володіли майже половиною земель. Дослідниця показала специфіку польських землегосподарств на тлі загальних закономірностей аграрного розвитку: найвища стабільність землеволодіння; прив'язаність власників до маєтностей; високий рівень ринкового господарства; організація багатогалузевого виробництва⁶.

Продовження теми соціально-економічного розвитку польських маєтностей після скасування кріпацтва здобуло у дослідженнях І. Кривошеї, О. Лобко, А. Криська. Так, І. Кривошея вивчав стосунки польських поміщиків з селянами на Правобережжі після інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії⁷. Автор також зосередився на історії магнатів Потоцьких. Він проаналізував роль їхніх представників у Речі Посполитій, показав економічні контакти з чиновниками Російської імперії. Дослідник зауважив, що польські магнати зробили помітний внесок у розвиток культурно-освітньої сфери українських губерній, адже за їхній кошт було відкрито чимало шкіл, Кременецький лицей, створено у маєтках резиденції та парки. І. Кривошея дослідив явище демагнатеризації на Правобережжі в першій третині ХІХ ст., серед причин якої відзначив поділи великих латифундій через збільшення кількості спадкоємців; неспроможність нащадків заможних магнатів ХVІІІ ст. у нових умовах керувати великими латифундіями та пов'язаний з цим процес збільшення кількості орендарів і посесорів, які з часом перетворювалися на власників; поступове збільшення кількості російських землевласників; політика російського уряду щодо зменшення польського землеволодіння⁸.

¹ Бовуа, Д. (1996). *Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)*. Київ: Інтел, 106.

² Бовуа, Д. (1998). *Битва за землю в Україні. 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах*. Київ, 334.

³ Борисевич, С. О. (2008). Особливості землеволодіння та землекористування в Правобережній Україні на межі ХVІІІ-ХІХ ст. *Вісник Донецького університету. Гуманітарні науки*, 1, 93-102.

⁴ Криськов, А. (2014). *Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця ХІІІ ст.-початку ХХ ст.* Тернопіль: Астон, 324.

⁵ Кривошея, І. І. (2013). *Польські аристократи Потоцькі в соціально-економічному житті підросійської України (кінець ХVІІІ-початок ХХ століття)*. Умань, 400.

⁶ Темірова, Н. Р. (2013). *Поміщики на Україні в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція*. Донецьк: ДонНУ, 319.

⁷ Кривошея, І. І. (2013). *Польські аристократи Потоцькі в соціально-економічному житті підросійської України (кінець ХVІІІ-початок ХХ століття)*. Умань, 400.

⁸ Кривошея, І. І. (2003). Демагнатеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець ХVІІІ – перша третина ХІХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.*, 6, 56-69.

У 2000-х рр. активізувалося вивчення двох «польських» повстань – 1830–1831 та 1863–1864 рр., у контексті яких розглянуто цілий ряд взаємопов'язаних сюжетів: участь правобережних землевласників в активних діях, репресії проти ватажків, вплив обмежувальної імперської політики «обрусення Юго-Западного края» на польське землеволодіння та долі їхніх власників. До цієї теми долучилося чимало науковців: І. Кривошея¹, Н. Щербак², О. Борисевич³, О. Лобко⁴, А. Криськов⁵, І. Лісевич та інші. Науковцями показано поширення впливу імперської влади на Правобережній Україні в результаті цілеспрямованої репресивної політики, незважаючи на створення поляками перешкод задля збереження своїх володінь.

Дослідник історії міжнародних відносин і Польщі І. Лісевич, вивчаючи польську національну меншину на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст., помітив, що російська обмежувальна політика проти поляків часто обминала представників найбільшої польської знаті. Так, закони, які обмежували права поляків після повстання 1863–1864 рр., не поширювалися на А. Любомирського, родину Браницьких⁶. Також автор зазначив, що поляки-поміщики займали провідні позиції у цукровій промисловості в Україні. Переважна більшість цукрових заводів утворилася на базі великих дворянських латифундій польських магнатів, зокрема Потоцьких, Браницьких тощо. Поміщики перетворилися у підприємців, тобто переходили на капіталістичний шлях ведення господарства⁷.

Н. Романюк простежила зміни в системі землеволодіння і землекористування у Правобережній Україні (1861–1914). Авторка дослідила правовий статус землевласників у контексті положень селянської 1861 р. та столипінських реформ. Великі землевласники стали економічною складовою для розвитку промисловості та підприємництва. Високі темпи розвитку демонстрували спадкові магнати Браницькі, Потоцькі, Сангушки. Як зауважила Н. Романюк, характерною рисою їхньої підприємницької діяльності було створення конкурентоспроможних товарних господарств, розвиваючи прибуткові галузі промисловості, зокрема у цукрову, винокурну та борошномельну⁸.

Протягом 2000-х рр. з'явилася низка досліджень польського землеволодіння на рівні окремих губерній. Так, Я. Мочернюк вивчала дворянсько-поміщицьке господарство Київської губернії (1861–1917 рр.)⁹. Вона проаналізувала особливості законодавчого регулювання дворянського землеволодіння губернії загалом та обмежувальні заходи проти польських землевласників. Авторка, наголосила на латифундійному характері землеволодіння в губернії, чому сприяли близькість зовнішніх ринків, спеціалізація на вирощуванні та переробці цукрового буряка. Серед прикмет польського землеволодіння відзначено доволі поширена участь власників в організації господарства і менша порівняно з іншими регіонами частка земель в оренді та яскраво виражений підприємницький тип господарства.

Структуру землеволодіння у Волинській губернії в другій половині XIX ст. досліджував П. Олешко. Автор зазначив, що повстання 1863 р. призвело до змін умов у Маніфесті 1861 р. на користь селян, обмеживши польське землеволодіння (Маніфест 1863 р.)¹⁰. П. Олешко

¹ Кривошея, І. (2014). *Шляхта Уманщини в Січевому повстанні. Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія*. Умань: ФОП Жовтий О. О., 65-80.

² Щербак, Н. О. (2005). *Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Київ: Ризографіка, 616.

³ Борисевич, С. О. (2007). *Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886)*. Київ: НАДУ, 424.

⁴ Лобко, О. А. (2007). Питання дворянського землеволодіння на Правобережжі в російському законодавстві. *Магістеріум. Історичні студії*, 28, 14-23.

⁵ Криськов, А. А. (2011). Вплив законодавства 1860-х рр. на мобілізацію поміщицького землеволодіння на Правобережній Україні. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, 4, 203-207.

⁶ Лісевич, І. Т. (1993). *У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.-на початку XX ст.)*. Київ, 8.

⁷ Там само, 31.

⁸ Романюк, Н. Й. (2018). Зміни в системі землеволодіння і землекористування у Правобережній Україні та їх наслідки: 1861–1914 рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 25-26, 34–41.

⁹ Мочернюк, Я. (2018). *Дворянсько-поміщицьке господарство Київської губернії (1861-1917): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 256.

¹⁰ Олешко, П. (2001). *Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX-початок XX ст.: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Луцьк: Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, 172.

проаналізував інвентарні правила, що стали перешкодою нашляху капіталістичного розвитку Правобережної України. Автор привернув увагу до особливостей поземельних відносин на Волині, зумовленими сервітутним правом. На Правобережній Україні було 20 різних сервітутів, з них – 71 % на Волині, яких польські землевласники переважно не дотримувалися. П. Олешко привернув увагу, що на Волині система польського землеволодіння міцно укорінилася і еволюціонувала. Польські землевласники розділивши свої господарства на фільварки часто здавали їх в оренду. Також автор наголосив на підприємницькій складовій польських землевласників, які започаткували у своїх маєтках чимало виробництв, зокрема у маєтках Радзивіллів, Чарторийських, Браницьких та інших.

Таким чином, дослідницький інтерес до польського землеволодіння на українських теренах триває від кінця XIX ст. та має хвилеподібний вигляд. У переважній більшості ця проблема розглядалась у контексті інших, ширших сюжетів як то: аграрні відносини, соціально-економічний розвиток, динаміка земельного ринку, історія дворянського/поміщицького землеволодіння. На кожному з трьох етапів вивчення польської присутності в аграрному секторі змінювався тематичний простір, коло джерел, світоглядні орієнтири та висновки. Дореволюційні автори привертати увагу до дворянсько-поміщицького землеволодіння імперської Росії, тоді як польське землеволодіння згадувалося лише в його контексті, зокрема в мобілізації землі, в законах щодо обмеження польського впливу. В радянській історіографії проблема польського землеволодіння частково представлена у контексті вивчення загострення класової боротьби в аграрному секторі та винятково в межах Російської імперії. До спеціального аналізу польського землеволодіння вдалися лише сучасні науковці, спираючись на можливості вільної творчої діяльності, розширення джерельної бази, співпрацю з польськими науковцями. Наразі найбільші напрацювання стосуються таких сюжетів: зміни у польському землеволодінні у правобережних губерніях; вплив повстань 1830–1831 рр., 1863–1864 рр. та репресивної політики імперського уряду на польське землеволодіння; створення у польських землеволодіннях великих підприємств; постаті польських діячів в українських землях. До перспективних напрямів відноситься архівна евристика документосховищ РФ та Білорусі, стосунки польських землевласників з селянами та їх еволюція у річпосполитський та імперський періоди, порівняння польської присутності в українських землях у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. Вони чекатимуть свого дослідника.

References:

1. Anfimov, A. M. (1969). *Krupnoe pomeshhiche hoziaistvo v Evropeiskoi Rossii (konets XIX – nachalo XX vv.)* [Large Landowner Economy in European Russia (late XIX-early XX century)]. Moscow: Nauka. [in Russian].
2. Anfimov, A. M. (1980). *Krestjanskoe hozjajstvo v Evropejskoj Rossii 1881-1904 gg. Krestjanskoe hoziaistvo v Evropejskoj Rossii 1881-1904 gg.* [Peasant Economy in European Russia 1881-1904]. Moscow: Nauka [in Russian].
3. Antonovich, A. I. (1898). *Voprosy zemledelcheskoj promyshlennosti i dvorianskogo zemlevladieniia v Rossii* [Issues of the Agricultural Industry and Noble Land Tenure in Russia]. Moscow. [in Russian].
4. Antonovych, V. B. (1995). *Moia spovid [My Confession]. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory* [Selected historical and publicist works]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
5. Bovua, D. (1996). *Shliakhtych, kripak i revizor: Polska shliakhta mizh tsaryznom ta ukrainskymy masamy (1831-1863)* [Shyakhtich, Serf and Auditor. The Polish shlyakhta between tsarism and the ukrainian masses (1831-1863)]. Kyiv: Intel. [in Ukrainian].
6. Bovua, D. (1998). *Bytva za zemliu v Ukraini. 1863-1914. Poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh* [Fight for the Land in Ukraine: 1863-1914: Poles in the Social and Ethnic Conflicts]. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Borysevych, S. O. (2007). *Zakonodavche rehuliuвання pozemelnykh vidnosyn u Pravoberezhnii Ukraini (1793-1886)* [Legislative Regulation of Relations in the Right-Bank Ukraine (1793-1886)]. Kyiv: NADU. [in Ukrainian].
8. Horenko, L. M. (2018). *Problematyka istoriografichnoho ohliadu pytan pomishchytskoho zemlevolodinnia na Pravoberezhnii Ukraini v XIX-na pochatok XX st.* [Problems of the Historiographical Review of Land Tenure in Right-Bank Ukraine in the XIX-early XX c.]. *Humanitarnyi visnyk. Istorychni nauky* [Humanitarian Announcer. Historical sciences], 12, 73-83. [in Ukrainian].
9. Hrushevskiy, M. S (1994). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus]. Kyiv: Naukova dumka, 11 (12), 5. [in Ukrainian].
10. Ivanov, L. M. (1957). *Raspredelenie zemlevladieniia na Ukraine nakanune revoljucii 1905-1907* [The Distribution of Land Tenure in Ukraine on the Eve of the Revolution of 1905–1907]. *Istoricheskie zapiski* [Historical notes], 60, 176-214. [in Russian].
11. Dubrovskij, S. M. (1985). *Selskoe hoziaistvo i krestianstvo Rossii v period imperializma* [Russia's Agriculture and Peasantry during Imperialism]. Moscow: Nauka. [in Russian].

12. Druzhinin, N. M. (1978). *Russkaja derevnja na perelome. 1861-1880* [Russian Village at the Turn. 1861–1880]. Moscow: Nauka. [in Russian].
13. Druzhinin, N. M. (1972). Pomeschhiche hoziaistvo posle reformy 1861 [Landlord Economy after the Reform of 1861]. *Istoricheskie zapiski* [Historical notes], Moscow: Nauka, 89, 187-230. [in Russian].
14. Kovalchenko, I. D. (1971). *Sootnosheniia krestianskogo i pomeschchichego hoziaistva v zemledelcheskom proizvodstve kapitalisticheskoi Rossii. Problemy socialno-ekonomicheskoi istorii Rossii* [Correlation of Peasant and Landowner Farms in Agricultural Production in Capitalist Russia]. Moscow, 171-194. [in Russian].
15. Kovalchenko, I. D. (1973). *Agrarnyi rynok i harakter agrarnogo stroia Evropeiskoi Rossii v kontse XIX – nachale XX veka* [The Agrarian Market and the Nature of the Agrarian System of European Russia in the Late XX-Early XX Century]. Moscow: Istoriia SSSR. [in Russian].
16. Korelin, A. P. (1979). *Dvorianstvo doreformennoi Rossii 1861-1904* [The Nobility of Pre-Reform Russia in 1861-1904]. Moscow: Nauka. [in Russian].
17. Kryvosheia, I. I. (2013). *Polski arystokraty Pototski v sotsialno-ekonomichnomu zhytti pidrosiiskoi Ukrainy (kinets XVIII-pochatok XX stolittia)* [Polish Aristocrats Pototski in the Social and Economic Life of Ukraine under Russia's Influence (Late XVIII-Early XX Century)]. Uman. [in Ukrainian].
18. Kryvosheia, I. I. (2003). *Demahnateryzatsiia umanskykh maietiv mahnativ Pototskykh (kinets XVIII-persha tretyna XIX st.)* [Fragmentation of Uman Potocki estates (Late XVIII-Early XX Century)] *Problemy istorii Ukrainy XIX-pochatku XX st.* [Problems of the history of Ukraine], 6, 56-69. [in Ukrainian].
19. Kryvosheia, I. (2014). *Shliakhta Umanshchyny v Sichnevomu povstanni. Polske natsionalne povstannia 1863–1864 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv* [The nobility of Uman in the January Uprising. The Polish National Uprising of 1863-1864 in Right-Bank Ukraine: From Myths to Facts], Uman: FOP Zhovtyi O. O., 65-80. [in Ukrainian].
20. Kryskov, A. A. (2010). *Ahrarni vidnosyny druhoi polovyny XIX st. na Pravoberezhnii Ukraini v dorevoliutsiinii istoriografii.* [Agrarian Relationship of the Second Half of the XIX century in Right-Bank Ukraine in the Pre-Revolutionary Historiography]. *Naukovi zapysky: Seriia «Istoriia»* [Science notes: series «History»], 297-302. [in Ukrainian].
21. Kryskov, A. A. (2014). *Zemlevolodinnia i zemlekorystuvannia v huberniakh Pravoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII st.-pochatku XX st.* [Land Tenure and land Use in the Provinces of Right-Bank Ukraine in the Late XVIII-Early XX Century]. Ternopil: Aston. [in Ukrainian].
22. Kryskov, A. A. (2011). *Vplyv zakonodavstva 1860-h rr. na mobilizatsiiu pomishchyt'skoho zemlevolodinnia na Pravoberezhnii Ukraini.* [The Impact of the 1860s Legislation on the Mobilization of Land Tenure in Right-Bank Ukraine]. *Visnyk Kamianets-Podil'skoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky* [Announcer of the Kamyianets-Podilsky National University named after Ivan Ogiienko. Historical sciences], 4, 203-207. [in Ukrainian].
23. Lisevych, I. T. (1993). *U zatinku dvohlavoho orla (polska natsionalna menshyna na Naddnyprianskii Ukraini v druhoi polovyni XIX st.-na pochatku XX st.)* [In the Shadow of a Double-Headed Eagle (Polish National Minority in Podniprovia Ukraine in the Second Half of the XIX Century-Early XX Century)]. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Lobko, O. (2007). *Pytannia dvorianske zemlevolodinnia na Pravoberezhzhi v rosiiskomu zakonodavstvi. Istorychni studii* [The Issue of Aristocratic Land Tenure on the Right Bank in Russian Legislation]. *Mahisterium. Istorychni studii* [Mahisterium. Historical studies], 28, 14-23. [in Ukrainian].
25. Lobko, O. A. (2008). *Pomishchyt'ski maietky Pravoberezhzhia v umovakh sotsialno-ekonomichnoi transformatsii 1831-1917 rokiv (za materialamy volodin hrafov Pototskykh).* [Manor Houses in Right-Bank Ukraine under Social and Economic Transformation in 1831-1917 (according to the Materials on the Pototskyis Ownership)]: *avtoreferat dysertatsiyyi na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata istorychnykh nauk* [dissertation abstract for the degree of Candidate of Historical Sciences]. Kyiv: NU «Kyivo-Mohylianska akademii», 20. [in Ukrainian].
26. Markyna, V. A. (1961). *Mahnatskoe pomestie Pravoberezhnoi Ukrainy vtoroi polovini XVIII veka* [Magnate Estate of Right-Bank Ukraine in the Second Half of the XVIII century]. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Mocherniuk, Ya. (2018). *Dvoriansko-pomishchyt'ske gospodarstvo Kyivskoi hubernii (1961 –1917).* [Noble and Landlord Economy of Kiev Province (1961–1917)]: *dysertatsiia na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata istorychnykh nauk* [dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences]. Kyiv: Nats. Ped. Un-tu im. M.P. Drahomanova. [in Ukrainian].
28. Oleshko, P. (2001). *Evoliutsiia zemlevolodinnia na Volyni – druha polovyna XIX-pochatok XX st.* [The Evolution of Land Tenure in Volyn – the Second Half of the XIX-Early XX century]: *dysertatsiia na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata istorychnykh nauk* [dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences]. Lutsk: Volynskiy derzh. un-t im. Lesi Ukraink, 172. [in Ukrainian].
29. Osadchyi, T. Y. (1899). *Zemlia y zemledeltsi v Yuho-Zapadnom krae: na Ukraine, Podolie, Volyni. Opit statistiko-ekonomicheskoho issledovaniia* [Land and Agricultural Producers in the South-Western Region: in Ukraine, Podillia, Volyn. Experience of statistical-economic studies]. Kyiv. [in Ukrainian].
30. Romaniuk, N.Y. (2018) *Zminy v systemi zemlevolodinnia i zemlekorystuvannia u Pravoberezhnii Ukraini ta yikh naslidky: 1861-1914 rr.* [Changes in the System of Land Tenure and Land Use in the Right-Bank Ukraine and Their Consequences: 1861-1914]. *Visnyk ahrarnoi istorii* [Announcer of Agrarian History], Kyiv, 25-26, 34-41. [in Ukrainian].

31. Rudchenko, I. (1882). *Zapiska o zemlevladienii v Yugo-Zapadnom krae* [Statement of Land Tenure in the Southwest Territory]. Kyiv. [in Ukrainian].
32. Sadovskyi, V. (1913). Russkoe zemlevladienie vь Pravoberezhnoi Ukrainy [Russian land tenure in Right-Bank Ukraine]. *Ukrayskaia Zhyn* [Ukrainian life], Moscow, 1, 45-58. [in Russian].
33. Sviatlovskii, V. V. (1911) *Mobilizatsiia zemelnoi sobstvennosti v Rossii (1861-1908)* [Mobilization of Land Ownership in Russia (1861-1908)]. St. Petersburg. [in Russian].
34. Stepanyshyna, O. (1930). Hospodarstvo hrafiv Branytskykh na Kyiivshchyni ta reforma 1861 r. v yikhnikh maietkakh [The Economy of the Branitskyis Counts in Kyiv Region and the Reform of 1861 in Their Estates]. *Studij iz istoriji Ukrainy naukovo-doslidnoji kafedry istoriji Ukrainy v Kyjivi* [Studies are from history of Ukraine of research department of history of Ukraine in Kyiv], 3, 117-232. [in Ukrainian].
35. Shcherbak, N. O. (2005). *Natsionalne pytannia v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [The National Issue in the Policy of Tsarism in Right-Bank Ukraine (the End of the XVIII – the Beginning of the XX Century)]. Kyiv: Ryzohrafika. [in Ukrainian].
36. Temirova, N. R. (2013). *Pomishchyky na Ukraini v 1861-1917: sotsialna-ekonomichna evoliutsiia* [Landowners in Ukraine in 1861-1917: Socio-Economic Evolution]. Donetsk: DonNU. [in Ukrainian].
37. Teplytskyi, V. P. (1959). *Reforma 1861 r. Ahrarni vidnosyny na Ukraini (60-90-ti roky XIX)* [Reform in 1861 p. Agrarian Relationship in Ukraine (the 60-90s of the XIX Century)]. Kyiv: Vyd-vd Akademiia nauk Ukrainskoi RSR. [in Ukrainian].
38. Telychuk, P.P. (1973). *Ekonomichni osnovy ahrarnoi revoliutsii na Ukraini* [Economic Grounds of the Agrarian Revolution in Ukraine]. Kyiv: KHU. [in Ukrainian].
39. Yakovenko, N. (2008). *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV-do seredyny XVII st. Volyn i Tsentralna Ukraina* [Ukrainian Nobility from the end of the XIV-to the Middle of the XVII Century. Volyn and Central Ukraine]. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].